

Акрам ТОШПЎЛАТОВ
тадқиқотчи
Самарқанд давлат университети

ШУКУР ХОЛМИРЗАЕВНИНГ НОВЕЛЛИСТИК МАҲОРАТИ

Мақолада Шукур Холмирзаевнинг новелла яратишдаги маҳорати ва шу орқали новелла жанри назариясига оид қоидалар очиб берилган. Новелла жанри бадиияти масалалари, шу билан биргаликда ҳикоя ва новелла жанри орасидаги ўхшаш ҳамда фарқли жиҳатлар муаллиф асарлари мисолида асослаб берилган.

В статье рассматривается мастерство новеллиста Шукура Холмирзаева, а также показаны закономерности теории жанра новеллы. Исследуется проблема поэтики жанра новеллы, вместе с тем изучается схожесть жанров рассказа и новеллы и даётся обоснование различий на основе произведений Ш. Холмирзаева.

In article skill of short story is considered by Shukur Holmirzaev, and also laws of thi theory of a genre of a shortstoryare shown.Are investigated, the problem of poetics of a genre of a short story at thi same time is studied similarity of genres of the story and a short story. Also the substantiation is given to distinctions on the basis of products.

Калит сўзлар: жанр, параллел, новелла, маҳорат, ўхшаш жиҳатлар, табиат тасвири, ўзига хослик, тезкор сюжет.

Ключевые слова: жанр, параллель, новелла, мастерство, схожие свойства, изображение пейзажа, стиль писателя, острый сюжет.

Key words: a genre, parallel, a short story, thi skill, similar properties, the image a landscape, style of the writer, a sharp plot.

Адабиётда, унинг бирор-бир турида, жанрида бадиий кашфиётлар яратишни олдига мақсад қилиб қўйган сўз санъаткори бетакрор истеъдодга ва ўзлигини англаш даражасига эга бўлиши лозим. Шундагина ёзувчи ўз феъл-атворидан келиб чиқиб, алоҳида хусусият ва белгиларга эга характер ярата олади. Ёзувчи ўз услуби билан

бошқалардан қанчалик ажралиб турса, у яратган образлар, характерлар ҳам оригиналлиги билан алоҳидалик касб этади.

Новеллада эпик тасвир ҳикоядагидек сокин ҳаракат қилмайди, балки драматик зиддиятга мос тарзда “шовқинли”, фавқулодда юз берган ҳолатлар тарзида ривожланади. Оҳанг таранглиги, сюжет кескинлиги, диалог “қиличбозлиги” яққол намоён бўлади. Ушбу асарларда кутилмаган воқеаларга дуч келинади. Характер яратишда сюжет фавқулодда ҳолатлар келтириб чиқаради. А. Расулов: “Бадий адабиёт жонли одамлар характерини яратиши билан муҳим, зарурдир. Ҳар бир замон, миллат адабиёти инсонни қандай нуқтаи назардан тасвирлаши билан бир-биридан фарқ қилади”(1, 27-б.).

Шукур Холмирзаев ўзбек адабиётида ҳикоянавис ёзувчи сифатида шуҳрат топган. Бироқ адиб ҳикоялари орасида новеллистик хусусиятларини ўзида жамлаган асарлари “сайланма”сининг жуда озчиликни ташкил этади. Масалан, ёзувчи 1-жилдидаги ҳикоялар тўпламига киритилган “От эгаси”, “Тикан орасидаги одам”, “Қария”, “Шудринг тушган бедазор”, “Кимсасиз ҳовли”, “Бодом қишда гуллади”, “Табассум”, “Куёш-ку фалакда кезиб юрибди” каби бор-йўғи саккизта асарини жанрий хусусиятларига кўра новелла жанрига киритиш мумкин.

Ёзувчининг “Шудринг тушган бедазор” новелласи ҳажман анча катта бўлиб, Мопассан новеллаларини эслатади. Новеллада иккита мураккаб характер тасвирланган. Ёзувчининг ўзи ҳам шуни эътиборга олиб, сарлавҳа тагидан қавс ичида “Икки инжиқ ҳақида ҳикоя” деб ёзиб қўйган.

Новеллада шунчаки маиший ҳаёт тарзи ифода этилган. Асар ҳажмининг катталиги боис муаллиф характернинг шаклланиш жараёнини ҳам кўрсатишга муваффақ бўлинган. Ёзувчи чизгиларидан Турсуноининг ҳам, Икромжоннинг ҳам болалик, ўсмирлик пайтларини, қандай оилада камол топганлигини билиб оламиз. Турсуной Икромжонга ўз розилиги билан, яхши кўриб турмушга чиққан.

“Улар ҳеч нарсадан нолимаса ҳам бўлади. Кунлари эл қатори ўтиб турибди. Оилаларида баъзан шундай иноқлик, меҳр-муҳаббат пайдо бўладики, олти йиллик эр-хотинни кеча топшиган Тоҳир-Зухра дейсиз.

Лекин, баъзан...”(2, 325-б.)

Шундай бошланган турмушга дарз кета бошлайди. Турсунойдаги беқарорлик оиланинг мустаҳкамлигига, осойишталигига таъсир эта бошлайди. Турсунойдаги қайсарлик, чўрткесарлик кучайгани сари, Икромжондаги мўминқобиллик характери сабр қилиш, эзилиш, адоқсиз ўйларга чўмиш каби ҳолатларни касб эта боради. Ҳаммасидан ўтиб тушадигани, эркак кишини “синдирадиган” бир гап — “тузукрок йигитга чиқмаганидан афсусда эканлигини” эшитгач, Икромжон тамом бўлади.

Икромжон характерида энди ўзгача ҳолатлар кўзга ташланади. Уйидан бешиб, ўз тенгдошларидан тасалли топишга чоғланади. Шундай кунларнинг бирида ичиб келади. Албатта, ранги-рўйи бир ҳол, устлари лой бўлган эди. Бунга Турсунонинг муносабатини кўрайлик:

“ — Турсуной эрининг ёқасидан ушлаб юзига тикилди-ю, бурни жийрилиб, афти буришиб, бирдан тисланди. — Маст! — деди йиғламсираб. — Пиёниста бўпти! Шуниси кам эди... Вой до- од, қаерга борай? — у яна отилиб эрининг олдига борди. — Пулни қаердан топдинг? — у сенлади ва сенлаб давом қилди: — Айт деяпман!.. Ҳали ўзингни оппоқ қилиб кўрсатарсан, ҳали давлатнинг одамиман, дейсан! Қаердан топдинг пулни..?”

Парчадан ҳам кўриниб турибдики, Турсуной аёл сифатида, оилада аёлнинг ўрни, оила мустаҳкамлигига унинг қўшган ҳиссаси каби миллий тушунчаларга ёт ҳаракатлар қилади. Ёзувчининг характер яратишдаги маҳорати шундаки, Турсунонинг Икромжон билан қилган можароси драматик саҳнанинг ўзгинаси. Ўқиб туриб ёқа ушлайсиз. Эркак киши бўлсангиз дўзах азобларини ҳис қиласиз. Инсоний табиатга эга аёл киши бўлсангиз “тавба” дейишдан ўзингизни тия олмайсиз. Ёзувчи маҳорати сизни шу ҳолатга сола олади.

Турсуной характеридаги биргина ҳолатга эътибор қилайлик.

“...Турсуной шу кеча йиғлаб-йиғлаб ётди. Милиса чақиргани учун ўзини қарғади. “Ваҳимачи бўлмай ўлай, эркак одам ичади-да! — деди. — Бу гап бировларнинг қулогига етса, нима деган одам бўламан! Эрини қаматган... Кошки мени урган бўлса! Беозоргина, “кечир” деди... Боёқиш... Шундай майин, мўмингина... Менинг хархашаларимга чидаб келяпти. Икки дунёда бундай эркак топилмайди... Ўзим айбдорман... Уйдаги сирни кўчага чиқарган хотин хотинми?”

Новелладаги кутилмаганлик, ғайритабиийлик шунда ҳам кўринадики, Турсунонинг ўз тилидан айтилган пушаймонлари уни гўзал, маданиятли, орномусли, андишали аёлга айлантиради. Бироқ воқеалар ривожини бу фақат ўткинчи ҳолат эканлигини, Турсунонинг бу ҳолати баҳор ёмғири каби бекарорлигини кўрамиз. Муаллиф воқеалар ривожига ота-оналар, ёр-биродарлар каби бирор маслаҳатгўй кишиларни аралаштирмайди. Шунинг учун ҳам Турсуной характерида ижобий ҳолатлар унинг аёллик “фазилатлари” қаршисида ожизлик қилиб қолади. Муаллиф уларни шу мақсадда аралаштирмайди.

Икромжоннинг руҳий дунёсида ҳаёт ва мамот кураши борарди. Ички зиддиятлар оқ ва қора, яхши ва ёмон, афв ва барчасидан кечиш каби драматик коллизиялар кульминация нуқтасига етади. Турсуной Икромжонни кетиб қолишидан кўрқиб, судга ёлғондан урди, сўқди, ҳақоратлади деб ёзма ариза беради. Эри икки

йилга қамалиб кетади. Турсуной эрим энди мендан кечади, деб икки боласи билан отасиникига кетиб қолади.

Новеллада драматизм, ўз манфаатини кўзлаб қилинган ғайриодатий ҳолатлар, кутилмаган жойдан можаронинг бошланиб кетиши ҳамда ҳеч ўйламаган ҳолда Икромжоннинг қамалиб кетиши (Турсуной Икромжонни қамалиб кетишини ҳеч истамасди, фақат унинг табиатида эрини тиз чўктириш, айтганини қилдириш истаги бор эди) — кутилмаган ечим билан новелла ниҳояланишига сабаб бўлган. Шукур Холмирзаев икки қарама-қарши характер орқали бир оила фожиасини кўрсатиб берган. Аёл кишининг мураккаб характери анча ишонарли чикқан.

Ёзувчининг “Бодом қишда гуллади” новелласида Носиржон характери психологик жиҳатидан ишонарличиб берилган. Новелла структурасига ҳос драматик таранглик, кутилмаганлик Хуббижамол билан Носиржон ўртасидаги муҳаббат хангомаларининг бошланишида кўринади. Яъни новелла мўъжизавийлик — Носиржоннинг тузалиб кетиши, кутилмаган ечим — новелла қаҳрамонининг ҳарф таниши, китоб ўқиши билан хайрли якун топади.

Ёзувчи кўнглига ғубор қўнмаган, покиза бир зот — Носиржон тимсолида киши қалбида муҳаббатнинг куртак отишини кўрсатиб беради. Хоҳлаган бир юракка меҳмон бўлган илоҳий туйғу — муҳаббатнинг кишини батамом эсанкиратиб қўйишини очиб беради.

Носиржон характерини дастлабки ҳолати билан солиштирсак, унда катта ўзгаришлар содир бўлганини кўрамиз. Кўнгилдаги ғалаён, тўқнашув, руҳий эврилишлар уни жиддий одамга айлантиради. Энди у ёзувчига (новелла эпизоди) ақл ўргатишга қодир. Унинг руҳиятида мисли кўрилмаган алғов-далғовли кураш кетаётганлиги муаллиф эътирофидан сезилади.

Новеллада ёзувчи характер яратишда ҳар хил усуллардан фойдаланган. Гоҳ ровий тилидан, гоҳ бирор-бир эпизод тилидан, гоҳ эса образни ўз-ўзи билан гапиртириш орқали бундай муваффақиятга эришган. Новеллада ўткир сюжет, юксак бадиийлик, ширадор тил орқали қойилмаком характер яратилган. Ёзувчининг маҳорати шундаки, ҳеч бир ўринда ишонарсиз, маромига етмаган эпизодик тасвир кўзга ташланмайди. Муҳаббатнинг кучи нималарга қодир эканлигини жонли экранда кўриб турамыз. Улар билан бирга ҳаракатланиб, гап-сўзларини эшитамиз. Мунаққид айтганидек: “Диалог жўшқин бўлиши, кишининг руҳий кечинмасини кўрсатибгина қолмай, характерини ҳам очиб бериши лозим...”(3, 165-б.). Муаллиф шундай диалоглар воситасида буни амалга оширади.

Ш. Холмирзаевнинг “Қария” новелласи бир латифа асосида қурилган “новелланинг латифалардан ўсиб чиққанлиги” ушбу новеллага жуда мос тушади. Қария фарзандсиз, бозорда жарчилик қилади. Одамларнинг йўқолган молларини

топишга ёрдам беради. Замонлар ўзгариб бундай одатлар барҳам топгач, Амударё ёқаларида гуруч экувчиларга ёрдамчи бўлиб ишлаб юради. Ўзидан орттирган пулларини эса Қобил қассобга бериб қўяди. Кунлардан бир кун қаттиқ касал бўлиб, қассобникига васият айтишга боради. Қассоб олган пулларида тонади. Қариянинг ўз одати эсига тушиб, Қобил қассобни қаллобликда айблаб, бозорга жар солади. Тумонат одам йиғилади. Қассоб пулни олмаганлигини айтиб без бўлиб ўтираверади. Ноилож қолган қария эса, пулсиз қандай ўламан ахир, ўлигим кўчада қоладику, деб ўлмасликка қасам ичади. Жисмоний ҳаракатлар қилиб, ўлими учун пул йиғишга киришади. Оқибатда соғайиб кетади. Латифалардан ўсиб чиққан новеллалар Шукур Холмирзаев услубига хос майин тасвир билан бошланади.

Шукур Холмирзаевнинг “Отнинг эгаси” новелласи фожиавий планда яратилган. Бу ҳақда М. Қўшжонов фикрлари диққатга сазовор. “Ушбу новелланинг ўзига хос хусусиятлари шундаки, унда воқеа сиқик берилади. Охирида бутун асар давомидаги воқеани изоҳлайдиган китобхон руҳий дунёсини янги изга соладиган, кутилмаган ўзгариш рўй беради ва бу ўзгариш туфайли асардаги воқеа тўлароқ очилади”(3, 165-б.).

Иноднинг учта бойлиги бор: қишлоғи, мактаби, қорабайир оти. Инод бу учала бойликка икки боласи ва хотинини “қурбонликка” бериб эришган, аниқроғи, боғланиб қолган. Инодни қисмат бор-будидан ажратади. Қолган-қутганини эса адолатсиз жамият тортиб олмоқчи бўлади. Инод биргина қорабайир оти учун она-бола сигиридан, ўн бешта қўйдан воз кечишга тайёр. Аммо қисмат уни оловларга итқитаверади. Новеллада кутилмаган бурилиш юз беради. Асар қаҳрамони ўзига суянчиқ бўлиб қолган, ҳаётда ягона илинжи – отини отиб ташлайди. Иноднинг тутган йўли шу оннинг ўзида китобхонга қаттиқ таъсир қилади. Бу фожиона кечмиш унга анча вақтгача тинчлик бермайди. Отда нима гуноҳ, одамзодда нима гуноҳ. Нега инсон ўзи хоҳлагандек яшай олмайди, каби саволлар ўқувчини безовта қилади. Ушбу асарни новелла структурасига тартадиган жиҳати — унда қаҳрамон ички кечинмалари, руҳий зиддиятлар жисмоний хатти-ҳаракатлари орқали очилишидир.

Иноднинг ҳаёти яна ўз изига тушиб кетгандек таассурот қолдиради бизда. Чунки у ҳали ҳамма нарсасини йўқотмади. Жонажон қишлоғи, мактаби унинг ҳасратларини бартараф этадигандай. Қолаверса, хотини, икки фарзандидан ажралган Иноднинг дийдаси қотиб бўлган. Дунё азобларига бефарқ бўлиб қолган. Ушбу новелла мустамлакачиликнинг оғир жароҳати чекка ўзбек қишлоқларини ҳам четлаб ўтмаганлигини кўз олдимизга келтиради. Умуман, новеллачиликда фожиавийлик XIX асрга келиб етакчилик қила бошлаган. Шукур Холмирзаевнинг тасвир манераси ўша даврнинг классик ёзувчилари Ги дн Мопассан, Проспьер Мериме, Оноре де Балзак новеллаларини эслатади.

Шукур Холмирзаев новеллаларининг ҳар бирида конфликтлилик, кескин бурилиш ва кутилмаган ечимига эга.

Профессор Й. Солижоновнинг: “Янги аср бошларига келиб ҳикоя жанрининг яна ҳажман ихчамликка интилаётганлиги сезилмоқда. Бу эса жанр структурасида новеллага хос хусусиятларнинг қайта жонланаётганлигидан дарак бераётир. Шундай хусусиятлардан бири ҳикоя сюжетида кучли драматик воқеаларнинг кетма-кетлиги ва босқичма-босқич кучайиб боришидир”(4) деган фикридан келиб чиқиб, Шукур Холмирзаевнинг кичик эпик асарларидаги ҳажман йирикликни ҳисобга олиб, нима учун унинг бадиий меросида новеллага нисбатан ҳикоялар етакчилик қилишини англаш қийин эмас. Қолаверса, ёзувчи ижодида кўпроқ миллий урф-одатлар, ўзбек оиласининг маиший ҳаёти, наботот ва жамодот оламининг самимий тасвирланишида ҳам ҳикояларга хос тавсифийликни кўпроқ кузатиш мумкин.

С. Мамажонов: “Одатда, ҳар бир жанрдаги бош етакчи белгилар таянч нуқта бўлиб хизмат қилади ва бирор асарнинг жанр хусусиятини ана шунга қараб белгилаш мумкин”(5, 119-б.), дейди. Адабиётшунос ҳақли эътироф этганидек, ҳикоя ва новелла жанрлари орасида ҳам мавжуд бош етакчи белгилар жанрлар типологиясида таянч нуқта вазифасини ўтайди.

1. Новеллада воқеа кутилмаган бошлама, кутилмаган бурилиш, кутилмаган хотимага эга бўлади.

2. Ҳикояда китобхон асар қаҳрамонларидан анча илгарилаб кетади. Персонажлар сўнгги манзили – ечимга аввал ўқувчи етиб боради.

3. Новеллада зиддиятлар ечими, персонажлар руҳиятидаги ўзгаришни асар охиригача англаб етиш қийин кечади.

4. Ҳикояда ёзувчининг ҳикоя қилиш усули борган сари майинлаша ва вазминлаша боради, туйғуларимизга “алла” қўшиғи каби таъсир қилади.

5. Новеллада яратилаётган бадиий асар китобхон учун “янгилик” бўлади, биз олдин эшитмаган, ноанъанавий сюжет ва композицияда яратилади.

6. Ҳикояда тавсифийлик, новеллада конфликтлилик етакчилик қилади

Шукур Холмирзаевнинг мазкур жанр талаблари даражасидаги маҳорати фожиавийлик билан енгил юмор орасидаги инсон тақдирини ажойиб тасвирларда, рангин лавҳаларда ифодаланишида кўринади. Танлаган характерлар ўз хатти-ҳаракатлари билан новеллистик хусусиятларни келтириб чиқаради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Расулов А. Бадиийлик — бу заволи янгилик. — Тошкент, 2007.
2. Холмирзаев Ш. Ҳикоялар. 1-жилд. — Тошкент: Шарқ, 2003.
3. Қўшжонов М. Маъно ва мезон. — Тошкент, 1974.
4. Солижонов Й. Ҳозирги ўзбек ҳикояси//Ўзбек тили ва адабиёти. 2012 йил, 4-сон.
5. Мамажонов С. Танқидчи ва адабий жараён. Ўзбек адабиёти танқиди(антология). — Т.: Турон иқбол. 2011.